

DE VERLOREN KUNST VAN DE HEILIGE GESCHRIFTEN

KAREN ARMSTRONG BIJ DE BEZIGE BIJ

Door de nauwe poort
Jeruzalem
De strijd om God
Islam
De wenteltrap
De grote transformatie
De profeet
Compassie
Een geschiedenis van God
De kwestie God

Karen Armstrong

*De verloren kunst van
de heilige geschriften*

Vertaald door Bep Fontijn, Carola Kloos en Albert Witteveen

2019

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2019 Karen Armstrong
Copyright Nederlandse vertaling © 2019 Bep Fontijn, Carola Kloos en
Albert Witteveen

Oorspronkelijke titel *The Lost Art of Scripture*

Oorspronkelijke uitgever Knopf Doubleday Publishing Group

Omslagontwerp bij Barbara

Omslagillustratie Hollandse Hoogte

Foto auteur Timothy Allen

Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 031 6630 8

NUR 680/700

debezigebij.nl

Inhoud

Inleiding 11

DEEL I *Kosmos en maatschappij*

- 1 Israël: gedenken om erbij te horen 29
- 2 India: klank en stilte 61
- 3 China: het primaat van het ritueel 87

DEEL II *Mythos*

- 4 Nieuw verhaal; nieuw zelf 117
- 5 Empathie 148
- 6 Onkenbaar 187
- 7 Canon 218
- 8 Midrasj 246
- 9 Belichaming 276
- 10 Recitatie en intentio 304
- 11 Onzegbaarheid 355

DEEL III *Logos*

12 Sola scriptura 395

13 Sola ratio 448

Na-Schrift 533

Dankwoord 571

Woordenlijst 573

Bibliografie 587

Noten 611

Register 651

Simson ging met zijn vader en moeder naar Timna,
waar een leeuw met volle manen hem brullend tegemoetkwam!
JHWH's geest kwam over hem
en hij scheurde hem aan stukken zoals je een bokje aan stukken
scheurt,
met zijn blote handen.
Maar hij vertelde zijn vader en moeder niet wat hij gedaan had.
[...]
Na een jaar kwam hij terug [...].
Hij ging van de weg af om naar de gedode leeuw te kijken
en zie: een bijenzwerm in het lichaam van de leeuw, en honing!
Hij haalde die er met zijn handen uit
en liep door, etend onder het lopen.
Toen ging hij terug naar zijn vader en moeder
en gaf hun wat ervan te eten.
Maar hij vertelde hun niet dat hij de honing
uit het lichaam van de leeuw had gehaald.

Richteren 14:5-9, naar de vertaling van Everett Fox

Een wereld zien in een korrel zand
en de hemel in een wilde bloem,
oneindigheid vasthouden in de palm van je hand
en eeuwigheid in een uur.

William Blake, 'Auguries of Innocence' (1803)

Conclusie: Zonder het poëtische of profetische karakter zou het filosofische & experimentele binnen de kortste keren de ratio van alle dingen zijn, en stilstaan, onmachtig om iets anders te doen dan almaar in hetzelfde saaie kringetje rond te draaien.

Toepassing: Wie het oneindige in alle dingen ziet, ziet God. Wie de ratio ziet, ziet alleen maar zichzelf.

Daarom: God wordt zoals wij zijn, opdat wij kunnen zijn zoals hij is.

William Blake, *There Is No Natural Religion* (1788)

Inleiding

Een klein ivoren beeldje in het museum van Ulm is misschien wel het vroegste getuigenis van religieuze activiteit van de mens. De Leeuwmens is 40.000 jaar oud. Zijn lichaam is deels menselijk, zijn hoofd is dat van een holenleeuw; hij is eenendertig centimeter lang en staart de toeschouwer kalm en aandachtig aan. Fragmenten van dit beeld, zorgzaam opgeborgen in een binnenkamer, werden een paar dagen voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ontdekt in de Stadelgrot in Zuid-Duitsland. We weten dat groepen homo sapiens in die omgeving joegen op mammoeten, rendieren, bizons, wilde paarden en andere dieren, maar ze schijnen niet in de Stadelgrot te hebben gewoond. Net als de grotten van Lascaux in Zuid-Frankrijk lijkt hij gereserveerd te zijn geweest voor het ritueel van de gemeenschap, waarbij de mensen bijeenkwamen om de mythen op te voeren die hun zware, vaak beangstigende leven betekenis en zin gaven: het lichaam van de Leeuwmens is afgesleten, alsof de aanbidders hem herhaaldelijk aaiden en liefkoosden onder het vertellen van zijn verhaal. Ook toont hij aan dat de mensen nu in staat waren iets te bedenken wat niet bestaat. Degene die hem vervaardigde was een echt mens geworden, want de homo sapiens is het enige wezen dat zich iets kan voorstellen wat niet meteen zichtbaar is of nog niet bestaat. De Leeuwmens is dus het product van de verbeelding, door Jean-Paul Sartre gedefinieerd als 'het vermogen om je iets in te denken wat niet bestaat'.¹ In deze tijd leefden mannen en vrouwen in een werkelijkheid die het empirische en feitelijke overstijgt, en gedurende de hele geschiedenis van de mensheid zou men zich hiervoor moeite getroosten.

De verbeelding heeft tot grote prestaties geleid, zowel in de exacte wetenschappen en de technologie als in kunst en religie. Strikt rationeel beschouwd kunnen we de Leeuwmens als een waanvoorstelling afdoen. Maar volgens de neurologen hebben we geen direct contact met de wereld die we bewonen. We hebben alleen maar gezichtspunten, ons aangeboden door de ingewikkelde circuits van ons zenuwstelsel, zodat wij allen – zowel wetenschappers als mystici – slechts voorstellingen van de werkelijkheid kennen, niet de werkelijkheid zelf. We gaan om met de wereld zoals die zich aan ons voordoet, niet zoals die wezenlijk is; misschien klopt de ene interpretatie dus beter dan de andere. Dit ietwat verontrustende nieuws wil zeggen dat de ‘objectieve waarheden’ waarop we vertrouwen noodzakelijk een illusie zijn.² De wereld *is er*; zijn energie en zijn vorm bestaan. Maar onze voorstelling ervan is slechts een mentale projectie. De wereld bevindt zich buiten ons lichaam, maar niet buiten onze geest. ‘Wij *zijn* dit kleine universum’, verklaarde de benedictijner mysticus Bede Griffiths (1906-1993), ‘een microkosmos waarin de macrokosmos als hologram aanwezig is.’³ We zijn omgeven door een werkelijkheid die ons voorstellingsvermogen transcendeert – of ‘te boven gaat’.

Wat wij als waarheid beschouwen slaat dus onvermijdelijk op een wereld die we voor onszelf construeren. Zodra de eerste mensen met werktuigen leerden omgaan, schiepen ze kunstwerken, in een poging het angstaanjagende, het wonderbaarlijke en het mysterieuze van hun bestaan te doorgronden. Van het begin af was kunst onlosmakelijk verbonden met wat we ‘religie’ noemen, die zelf al een vorm van kunst is. De grotten van Lascaux, sinds 17.000 v.Chr. een cultusplaats, zijn versierd met sacrale schilderijen van wilde dieren uit de omgeving, en niet ver daarvandaan, in het ondergrondse labyrint Trois-Frères te Ariège, vinden we spectaculaire gravures van mammoeten, bizens, veelvraten en muskusossen. Het toneeltje wordt gedomineerd door een enorme geschilderde figuur, half mens, half beest, die de bezoekers met zijn grote ogen doordringend aankijkt als ze strompelend uit de tunnel komen die de enige weg naar deze prehistorische tempel vormt. Net als de Leeuwmens gaat dit hybride schepsel alles wat we uit ervaring kennen te boven, maar lijkt het een besef te weerspiegelen van de onderliggende eenheid van dier, mens en het goddelijke.

De Leeuwmens wijst op een aantal dingen die in onze bespreking van heilige geschriften aan de orde zullen komen. Hij laat zien dat mannen en vrouwen van het begin af voorstellingen van het bestaan hebben gekoesterd die afweken van wat ze uit ervaring kenden, en dat ze instinctief verlangden naar een hogere staat van zijn, ook wel het Heilige genoemd. In wat wel de ‘eeuwige filosofie’ heet – omdat die voorkomt in alle culturen tot aan de moderne tijd – werd als vanzelfsprekend aangenomen dat de wereld doortrokken was van en verklaard kon worden door een realiteit die buiten het bereik van het intellect ligt. Dat is niet verrassend, omdat we, zoals we gezien hebben, inderdaad omgeven zijn door het transcendente – een werkelijkheid die we niet objectief kunnen kennen. In de moderne wereld zijn we ons misschien niet zo sterk bewust van het transcendente als onze voorouders, maar we kennen allemaal momenten waarop we diep geraakt zijn, even worden opgetild uit ons dagelijkse zelf en vollediger mens zijn dan gewoonlijk – in de dans, de muziek, poëzie, de natuur, liefde, seks of sport, en ook in wat we ‘religie’ noemen.

Er is in het menselijk brein geen speciale ‘God-spot’ die ons een besef van het heilige geeft. Maar in de afgelopen decennia hebben neurologen ontdekt dat de rechterhersenhelft een essentiële rol speelt bij het scheppen van poëzie, muziek en religie. Hij is betrokken bij de vorming van ons zelfbewustzijn en zijn aandacht is breder, minder gericht dan die van de linkerhelft, die pragmatischer en selectiever te werk gaat. En vooral: hij voelt zich verbonden met de buitenwereld, terwijl de linkerhersenhelft zich daar verre van houdt. De linkerhelft, die gespecialiseerd is in taal, analyse en probleemoplossing, onderdrukt informatie die hij niet kan bevatten. De rechterhelft, die in het verleden meestal door onderzoekers werd genegeerd, heeft eerder een holistische dan een analytische visie; hij ziet alles als deel van het grotere geheel en heeft oog voor de onderlinge verbondenheid van het werkelijke. Daardoor voelt hij zich thuis bij de metafoor, waarin ongelijksoortige entiteiten één worden, terwijl de linkerhelft de dingen liever letterlijk opvat en ze uit hun verband ruikt om ze te categoriseren en te gebruiken. Nieuws bereikt eerst de rechterhelft, waar het verschijnt als onderdeel van een samenhangende eenheid; dan gaat het naar de linkerhelft, waar het wordt gedefinieerd en geanalyseerd,

en waar wordt vastgesteld wat voor nut het heeft. Maar de linkerhelft kan slechts een gereduceerde versie van een complexe werkelijkheid produceren; als die informatie verwerkt is, wordt ze weer doorgegeven aan de rechterhelft, waar we haar – voor zover we dat kunnen – als deel zien van het geheel.⁴

Onze moderne focus op de empirische en objectieve inzichten die de linkerhersen helft verschaft is ongetwijfeld een zegen geweest voor de mensheid. Die heeft onze mentale en fysieke horizon uitgebreid, ons begrip van de wereld enorm doen toenemen, het menselijk lijden verregaand verminderd en meer mensen dan ooit fysiek en emotioneel welzijn bezorgd. Daarom leggen opleidingen in onze tijd steeds meer de nadruk op de bètavakken en worden de zogeheten humaniora gemarginaliseerd. Dat is jammer, want het betekent dat we slechts de helft van onze geestelijke capaciteiten onderhouden. Het zou idioot zijn om de logica, het analyserend vermogen en de rationaliteit van de linkerhersen helft te negeren; maar om creatief en veilig in de wereld te kunnen functioneren moeten we volgens de psychologen en neurologen de activiteiten van de linkerhelft laten samensmelten met die van de rechter.

De linkerhersen helft is prestatiegericht; hij is nauwelijks op de hoogte van het werk van de rechterhelft en is daardoor geneigd tot overmatig zelfvertrouwen. De rechterhelft daarentegen probeert de hele werkelijkheid te overzien, die we, zoals we zagen, nooit volledig kunnen bevatten; hij is meer vertrouwd met lichamelijke uitdrukking en het fysieke dan de linker. Om te overleven kunnen we niet zonder de linkerhersen helft, die ons in staat stelt onze omgeving te onderzoeken en naar onze hand te zetten, maar deze helft biedt ons slechts een abstracte representatie van de complexe informatie die hij van de rechterhelft krijgt. Omdat de rechterhelft minder egocentrisch is, is hij realistischer dan de linker. Zijn brede visie stelt hem in staat er tegelijk verschillende opvattingen van de werkelijkheid op na te houden, en anders dan de linkerhelft komt hij niet tot zekerheden op grond van abstrahering. De rechterhelft is geheel afgestemd op het Andere – op alles buiten ons – en staat open voor relaties. Hij is de zetel van empathie, pathos en rechtvaardigheidsgevoel. Omdat hij de dingen vanuit een ander gezichtspunt kan bekijken, remt hij onze natuurlijke zelfzucht af.⁵

Gewoonlijk werken onze twee hersenhelften samen en zijn hun functies nauw met elkaar verweven, maar er zijn tijden geweest waarin de ene helft meer aandacht kreeg dan de andere. Tot voor kort beschouwden neurowetenschappers de rechterhelft als de ‘ondergeschikte’, geheel in het kader van onze moderne voorliefde voor analytisch en propositioneel denken. Maar de hele geschiedenis door zijn er kunstenaars, dichters en mystici geweest die de inzichten van de rechterhersenhelft in ere hielden. Lang voordat de activiteiten van de twee hersenhelften gedegen waren onderzocht betoogde de Amerikaanse filosoof William James (1842-1910) dat ons dagelijkse rationele bewustzijn slechts één vorm van bewustzijn is. Er zijn andere manieren van waarneming, er door een flinterdun scherm van gescheiden, waar de wetten die onze alledaagse denkgewoonten regeren niet lijken te gelden. James was ervan overtuigd dat we onszelf pas volledig kennen wanneer we de ‘piekervaringen’ koesteren die optreden als het gewone bewustzijn – wat we nu de linkerhersenhelft zouden noemen – is uitgeschakeld.⁶ We zullen zien dat er al in vroege tijden begaafde personen waren die doelbewust het bewustzijn van de rechterhersenhelft cultiveerden en iets beseften van de onuitsprekelijke eenheid van de werkelijkheid. Sommigen van deze profeten, dichters en zieners hebben hun inzichten schriftelijk vastgelegd; anderen werden door geschriften geïnspireerd om dit bewustzijn te cultiveren. Maar gewoonlijk lieten ze de inzichten van de rechterhersenhelft samengaan met de praktische imperatieven van de linkerhelft. Dit waren geen excentriekelingen, en ze waren niet in de war. Ze maakten gebruik van een natuurlijke gave die hun belangrijke inzichten verschafte, inzichten die – zoals we zullen zien – van essentieel belang zijn voor de mensheid.

Het was zijn rechterhersenhelft die de beeldhouwer inspireerde tot het scheppen van de Leeuwmens, omdat de voorstelling van de onderliggende eenheid van alle dingen hem een vaag idee gaf van de mysterieuze connectie die de woeste holenleeuw deed versmelten met de kwetsbare homo sapiens. In jagersgemeenschappen door de geschiedenis heen beschouwde men de soorten niet als duidelijk afgegrensde, eeuwige categorieën: mensen, zo dacht men, kunnen dieren worden, dieren kunnen een mensengedaante aannemen, en bees-

ten worden door sjamanen vereerd als afgezanten van een hogere macht.⁷ Gesneden uit de slagtang van een mammoet, het grootste dier in die streek, suggereerde de Leeuwmens met zijn waakzame blik dat hij op de een of andere manier verwant was aan zijn menselijke vereerders. In de Stadelgrot zag de gemeenschap hoe twee soorten die schijnbaar elkaars vijanden waren creatief en gevoelvol met elkaar waren verenigd, en vereerden ze die vereniging als iets goddelijks. Deze jagers aanbaden geen ‘bovennatuurlijke’ god. Veeleer werden in de Leeuwmens – net als in de mysterieuze figuur in het labyrint Trois-Frères – twee alledaagse, sterfelijke schepsels aanbeden als wezens die op geheimzinnige wijze één en goddelijk waren geworden.

De Leeuwmens lijkt in strijd met moderne opvattingen van het heilige, dat vaak wordt voorgesteld als een verre, afgezonderde, almachtige Schepper-God. Maar als het transcendente domweg een verre werkelijkheid was ‘daar ergens’, waar je hoogstens af en toe een glimp van opving, zou ‘religie’ nooit hebben aangeslagen. We zullen zien dat bijna alle geschriften die we behandelen erop aandringen dat mannen en vrouwen het goddelijke ook in zichzelf en de wereld waarin ze leven moeten ontdekken; ze houden vol dat iedereen deelt aan het ultieme en daarom goddelijk potentieel bezit. Door de eeuwen heen hebben mensen beweerd dat ze ‘vergoddelijkt’, ‘verlicht’ of ‘God-verwezenlijkt’ waren – een inzicht dat voortkomt uit de holistische visie van onze rechterhersenhelft, waarin het heilige en het aardse elkaar doordringen. Dit wil intussen niet zeggen dat datgene wat we het Heilige of God noemen alleen maar een mentale ervaring – en dus een ‘waanidee’ – is. We zullen zien dat de profeten, mystici en zieners die deze ervaringen doelbewust cultiveerden, ze slechts aanduidingen noemden van een Werkelijkheid die onkenbaar aan de overzijde ligt. Maar zonder zorgvuldige cultivering van de holistische visie van de rechterhersenhelft zou dit transcendente inzicht niet mogelijk zijn geweest.

De Leeuwmens drukt ook een diepmenselijke drang tot transformatie uit. De mensen waren niet louter op zoek naar een ervaring van het transcendente; ze wilden het belichamen en er op de een of andere manier één mee worden. Ze wilden geen verre godheid, maar

streefden naar een hogere vorm van mens-zijn. Zoals we zullen zien is dit een hoofdthema van de Schriften: mensen willen het lijden en de sterfelijkheid ‘achter zich laten’ en bedenken manieren om dit te bereiken. Tegenwoordig zijn we minder ambitieus; we willen slanker, gezonder, jonger en aantrekkelijker zijn dan we zijn. We hebben allemaal het gevoel dat er onder ons jammerlijk onvolmaakte zelf een ‘beter zelf’ schuilgaat: we willen aardiger, flinker, briljanter en charismatischer zijn. Maar de Schriften gaan verder; ze zeggen dat ieder van ons een Boeddha, een Wijze, een Christus of zelfs een god kan worden. De Amerikaanse geleerde Frederick Streng geeft de volgende werkdefinitie van religie:

Religie is een *middel om de ultieme transformatie te bereiken*. [...] Ultieme transformatie is een fundamentele verandering van een worsteling met de problemen van het gewone bestaan (zonde, onwetendheid) in het soort leven waarin je deze problemen volledig aankunt. Dat stelt je in staat de meest authentieke of diepste werkelijkheid te ervaren – het ultieme.⁸

De mythen, rituelen, heilige teksten en ethische praktijken van religie leiden tot een actieplan ‘waardoor mensen boven zichzelf reiken om verbinding te maken met de ware en ultieme werkelijkheid, die hen zal verlossen van de destructieve krachten van het dagelijkse bestaan.’⁹ Mensen hebben ontdekt dat ze, wanneer ze leven met wat uiteindelijk werkelijk en waar is, beter in staat zijn die destructieve spanningen te verdragen, en dat het leven zelf dan nieuwe diepgang en zin krijgt.

Maar wat is die ‘ware en ultieme werkelijkheid’? We zullen zien dat de Schriften er uiteenlopende namen aan hebben gegeven – *rta*, Brahman, Tao, nirwana, Elohim of God – maar in het moderne Westen hebben we een inadequaat en onwerkbaar idee van het goddelijke ontwikkeld, dat vroegere generaties naïef en onrijp zouden hebben genoemd. Als kind leerde ik dit antwoord op de vraag ‘Wat is God?’ uit de katholieke catechismus: ‘God is de Hoogste Geest, die als enige op zichzelf bestaat en oneindig perfect is.’ Dit is niet alleen dor en weinig inspirerend, maar ook fundamenteel onjuist vanwege de po-

ging om te *definiëren*, letterlijk ‘grenzen stellen aan’ een in wezen onbegrensbare realiteit. We zullen zien dat datgene wat we ‘God’ noemen in de tijd dat de linkerhersenhelft nog niet zoveel aandacht kreeg als nu noch *een* ‘geest’ noch *een* ‘wezen’ was. Veeleer was God de Werkelijkheid zelf. Niet alleen had God geen geslacht, maar ook beweerden vooraanstaande theologen en mystici dat God niet ‘bestond’ op een manier die wij kunnen begrijpen. Vóór de moderne tijd kwam de ‘ultieme werkelijkheid’ dichterbij in de buurt van wat Heidegger (1899-1976) ‘het Zijn’ noemt, een fundamentele energie die al het bestaande draagt en doordringt. Je kunt het niet zien, aanraken of horen, alleen zien hoe het mysterieus aan het werk is in de mensen, objecten en natuurverschijnselen die het bezielt. Het is noodzakelijk ondefinieerbaar, omdat we ons niet erbuiten kunnen plaatsen om het objectief te beschouwen.

Van oudsher werd het heilige ervaren als een tegenwoordigheid die de hele werkelijkheid doordringt – mensen, dieren, planten, sterren, wind en regen. De romantische dichter William Wordsworth (1770-1850) omschreef het zorgvuldig als ‘iets’, omdat het ondefinieerbaar was en dus het propositionele denken te boven ging. Hij had het sublieme besef gekregen

Van iets dat veel dieper versmolten is
Dat woont in het licht van de zonsondergang
En in de ronde oceaan en de levende lucht,
De blauwe hemel en de menselijke geest.¹⁰

Hij had, zo zegt hij, ‘geleerd’ zo te denken.¹¹ Wij zouden zeggen dat hij dit inzicht bereikte door doelbewust de gewaarwordingen van de rechterhersenhelft te cultiveren en – tijdelijk – de analytische activiteit van de linkerhelft te onderdrukken. Als mensen toegang trachtten te verkrijgen tot het ‘ultieme’ betekende dat dus niet dat ze zich onderwierpen aan een vreemd, almachtig en ver ‘wezen’, maar dat ze een authentiekere bestaansmodus trachtten te bereiken. Zoals we zullen zien, plachten wijzen, dichters en theologen tot aan de vroegmoderne tijd te zeggen dat datgene wat we ‘God’, ‘Brahman’ of ‘Dao’ noemen onuitsprekelijk, onbeschrijfelijk en onkenbaar is, maar toch

binnen in hen, als constante bron van leven, energie en inspiratie. Religie – en de schrift – waren voor hen dus kunstvormen die hen hielpen een relatie met deze transcendente realiteit te onderhouden en die op de een of andere manier te belichamen.

De Leeuwmens is natuurlijk lang voor de uitvinding van de schriften vervaardigd; die kwamen er pas toen de mensen in grotere, complexere gemeenschappen gingen leven en een gemeenschappelijk ethos nodig hadden dat hen samenbond. De vroegste beschavingen ontstonden halverwege het vierde millennium v.Chr. in het Midden-Oosten. Voor de opkomst van onze moderne geïndustrialiseerde economie waren alle staten en rijken economisch afhankelijk van de landbouw en konden ze zichzelf alleen door meedogenloze uitbuiting in stand houden. We zullen zien dat in elke agrarische gemeenschap een kleine aristocratie bestond, die – samen met haar dienaren – het overschot in beslag nam van wat door de kleine boeren was geproduceerd om het voor hun culturele projecten te gebruiken, waardoor negentig procent van de bevolking nauwelijks rond kon komen. Geen enkele premoderne beschaving heeft ooit aan dit patroon kunnen ontsnappen. Toch, zo zeggen historici, zouden we zonder dit onbillijke systeem vermoedelijk nooit aan een primitief niveau zijn ontstegen; het schiep immers een geprivilegieerde klasse, die tijd had voor de ontwikkeling van de kunsten en wetenschappen die onze vooruitgang mogelijk maakten.¹²

Een van die geciviliseerde *kunsten* was de schrift, die weer afhing van de geciviliseerde ritueel*wetenschap*. In de premoderne wereld bestond een ‘wetenschap’ uit kennis waar specialistische vaardigheden en scholing voor nodig waren. We zullen zien dat de zorgvuldig ontworpen fysieke oefeningen van het ritueel de deelnemers hielpen de holistische visie van de rechterhersenhelft te cultiveren, die op lichamelijke uitdrukking is afgestemd. Bijna alle wijzen, profeten en filosofen die we zullen tegenkomen behoorden tot de elite, die als enige de tijd had om zich met intensieve contemplatie en geritualiseerde praktijken bezig te houden. Het is waar dat de schriften van Israël aanvankelijk door randgroepen zijn ontwikkeld en doorgegeven, maar later stichtten hun nakomelingen officiële agrarische staten. Jezus en zijn discipelen stamden uit de klasse van de kleine boeren,

maar de teksten van het Nieuwe Testament zijn na zijn dood geschreven door leden van de ontwikkelde Joodse elite. Toch geven al deze geschriften blijk van een 'goddelijke ontevredenheid' met de onrechtvaardigheid van de samenleving en zeggen ze dat zelfs de laagstgeborene niet alleen respect verdient, maar in aanleg goddelijk is.

De schrift is dus begonnen als een aristocratische kunstvorm. Een 'geschrift' valt te definiëren als een tekst die als heilig wordt beschouwd, vaak – maar niet altijd – omdat hij van godswege is openbaar en deel uitmaakt van een gezaghebbende canon. Ons woord 'geschrift' impliceert een geschreven tekst, maar de meeste geschriften zijn begonnen als teksten die mondeling werden geconcipeerd en overgeleverd. In sommige tradities was de klank van de geïnspireerde woorden dan ook belangrijker dan hun betekenis. Geschriften werden meestal gezongen (al dan niet psalmodiërend) of gedeclameerd, waardoor ze zich duidelijk onderscheidden van alledaagse taal; zo kregen woorden – een product van de linkerhersenhelft – de vagere emotionele lading die hoort bij de rechterhelft. Muziek, geboren uit de rechterhersenhelft, 'betekent' niets, maar is veeleer de betekenis zelf. Zelfs nadat een geschrift een geschreven tekst was geworden, voelden de mensen hem pas tot leven komen door een levende stem, zoals een partituur pas tot leven komt als hij door een instrument wordt uitgevoerd. De schrift was dus een uitvoerende kunst; tot aan de moderne tijd werd hij bijna altijd opgevoerd in het drama van het ritueel en behoorde hij tot de wereld van de mythe.

Tegenwoordig is een 'mythe' in het gewone spraakgebruik iets wat niet waar is. Als een politicus aan een misstap uit zijn verleden wordt herinnerd, kan hij zeggen dat het een mythe is – het is niet gebeurd. Maar vroeger drukte de mythe een tijdeloze waarheid uit *die in zekere zin een keer gebeurd was, maar die tevens aldoor gebeurt*. Hij stelde de mensen in staat hun leven beter te begrijpen, doordat hij hun dilemma's in een tijdeloze context plaatste. De mythe is wel een vroege vorm van psychologie genoemd: de verhalen over helden die zich door een labyrint heen worstelden of met monsters vochten, brachten impulsen aan het licht in duistere regionen van de psyche waar rationeel onderzoek niet zo gemakkelijk bij komt. De mythe is eigen-

lijk een programma voor actie: zijn betekenis blijft duister tenzij hij wordt uitgevoerd, in het ritueel of in het gedrag. Het mythische verhaal geeft je alleen maar de juiste spirituele of psychische attitude; de volgende stap moet je zelf nemen. De mythen van de schrift zijn niet bedoeld om iemands geloofsvoorstellingen te bevestigen of zijn leefwijze te ondersteunen; ze roepen op tot een radicale transformatie van geest en hart. Een mythe kon niet logisch worden bewezen, want zijn inzichten kwamen – net als die van de kunst – voort uit de rechterhersenhelft. Door de mythe kon je de mysterieuze realiteit voor je zien van een wereld die we niet conceptueel kunnen bevatten; hij kwam slechts tot leven als hij in het ritueel werd opgevoerd; anders kon hij abstract en zelfs oneigen lijken. Mythe en ritueel zijn zo met elkaar verweven dat onderzoekers van mening verschillen over de vraag wat eerst kwam, het mythische verhaal of de riten die ermee verbonden waren.

In het protestantse Westen wordt het ritueel vaak als ondergeschikt aan de schrift beschouwd, zelfs als een ‘paaps’ bijgeloof afgedaan. Maar vóór de vroegmoderne tijd zou men het lezen van de schrift buiten zijn geritualiseerde context onbevredigend en onnatuurlijk hebben gevonden, een beetje alsof je van een opera alleen het libretto leest. We zullen nog zien dat het ritueel soms zelfs belangrijker werd gevonden dan de schrift. Bepaalde essentiële leerstellingen, zoals het christelijke geloof dat Jezus de geïncarneerde Zoon van God is, zijn in de rituele praktijk geworteld en hebben weinig geldingskracht in de schrift. Andere tradities, zoals het zenboeddhisme, kunnen het geheel en al zonder geschriften stellen. Maar het ritueel werd zelden afgedankt: hervormers die de ceremoniële rituelen van hun tijd verwierpen, vervingen die bijna altijd door nieuwe riten. Zo had de Boeddha niet veel op met de uitgebreide Vedische offers van de brahmanen, maar vroeg hij zijn monniken hun alledaagse handelingen zo te ritualiseren dat de manier waarop ze liepen, spraken of zich wasten de schoonheid en gratie van nirwana uitdrukte. Ritueel was belangrijk omdat het lichaam erbij betrokken was. Volgens hedendaagse neurofysici komt heel wat informatie bij ons binnen via onze zintuigen en gebaren.¹³

Intussen is onze moderne samenleving geworteld in de ‘logos’ of

‘rede’, die pas efficiënt in de wereld kan functioneren als hij verband houdt met de feitelijke, objectieve en empirische werkelijkheid: de logos is de denkwijze die kenmerkend is voor de linkerhersenhelft. Maar zoals we beide hersenhelften nodig hebben om goed te kunnen functioneren, hebben we zowel mythos als logos nodig – die allebei hun beperkingen hebben. De mythe is niet in staat iets volkomen nieuws in het leven te roepen, zoals de logos dat wél kan. Een onderzoeker kan een middel vinden tegen tot dan toe ongeneeslijke ziektes, maar dat verhindert niet dat hij af en toe aan wanhoop ten prooi valt, als hij geconfronteerd wordt met de eindigheid, de tragedie en de oegenschijnlijke zinloosheid van ons bestaan.¹⁴

De overheersende rol van de logos in de moderne samenleving en scholing heeft de schrift problematisch gemaakt. In het vroegmoderne Westen ging men de Bijbelverhalen lezen als *logoi*, verslagen van dingen die echt gebeurd waren. Maar we zullen zien dat de verhalen van de schrift nooit de pretentie hebben gehad de schepping van de wereld of de evolutie van de soorten accuraat te beschrijven. Ook wilden ze geen historisch betrouwbare biografieën geven van de wijzen, profeten en aartsvaders uit de oudheid. Nauwgezette geschiedschrijving is een recent verschijnsel. Die werd pas mogelijk toen de archeologische methodologie en de toegenomen kennis van de oude talen ons begrip van het verleden met reuzenschreden deden toenemen. Veel mensen kijken neer op de schrift als iets ongeloofwaardigs en kennelijk ‘onwaars’, maar zo oordelen ze niet over een roman die ons door middel van fictie diepe en waardevolle inzichten verschaft. Evenmin verwerpen ze Miltons geniale ‘Het paradijs verloren’ omdat het verhaal van de schepping van Adam niet overeenstemt met de evolutieleer. Een kunstwerk – roman, gedicht of heilige schrift – moet aan de hand van de wetten van zijn genre worden beoordeeld; zo vereist de schrift, net als elk kunstwerk, gedisciplineerde cultivering van de juiste bewustzijnsvorm. Zoals we zullen zien, hadden mensen de gewoonte om tijdens het lezen van de schrift zo te zitten, te bewegen of te ademen dat ze hem fysiek in zich konden opnemen.

We kunnen in dit boek niet alle geschriften ter wereld bespreken; sommige canons zijn zo omvangrijk dat zelfs de gelovigen geen po-

ging doen alle teksten te lezen die ze omvatten. Maar ik zal de chronologische ontwikkeling van de belangrijkste canons van India en China nagaan, plus die van de monotheïstische tradities van jodendom, christendom en islam, waarmee ik licht hoop te werpen op het genre 'schrift'. Voor de manier om in harmonie met het transcendente te leven hebben deze geschriften uiteenlopende voorschriften, maar in één ding stemmen ze overeen: om een echte relatie te krijgen met wat Streng het onkenbare 'ultieme' heeft genoemd, moet je je ontdoen van egoïsme. Een centraal thema van de schrift is wat de Grieken *kenosis* noemden (het 'leegmaken' van het zelf). Verder zeggen alle schriften dat je dit overstijgen van het zelf het beste kunt bereiken door je op empathie en compassie toe te leggen, producten van de rechterhersenhelft. We horen tegenwoordig vaak van geweld en haat die zogenaamd door de schrift zijn geïnspireerd, en we zullen een aantal van deze onverzoenlijke passages onder de loep nemen. Maar de schriften zijn het er elk op hun manier over eens dat je je welgezindheid niet kunt beperken tot je eigen volk; de vreemdeling, de buitenlander, zelfs de vijand moet je eren. Je kunt je in onze gevaarlijk verdeelde wereld nauwelijks een ethiek voorstellen waaraan meer behoefte is.

Kenosis vereist een overstijging van het zelf die heel lastig te bereiken is. Daarom houden sommige tradities vol dat je de schrift niet in je eentje kunt lezen. Je hebt een leraar nodig om een leefwijze mee te oefenen die stelselmatig het ego 'te boven gaat', waarmee onze instinctieve neiging om onszelf in het centrum van de wereld te plaatsen verdwijnt. Volgens een Chinese wijze is de schrift zonder zo'n leraar niet te doorgronden. Maar bijna alle geschriften laten ons het eindproduct zien: de mens die deze transformatie heeft bereikt en goddelijk is geworden. Deze mensen waren niet bezeten door een vreemde macht; veeleer brachten ze hun leven volledig in overeenstemming met het ultieme 'iets' waar alles van doortrokken is, waardoor ze een authentiekere vorm van zijn bereikten. Volgens de schriften is dit niet slechts voor een paar uitzonderlijke figuren weggelegd, maar is het mogelijk voor iedereen, zelfs voor de gewone man, omdat je bij 'menselijk' tegelijk aan 'goddelijk' moet denken. In sommige tradities wordt goddelijkheid voorgesteld als een derde dimensie van

menselijkheid, het mysterieuze element dat we in onszelf en anderen tegenkomen, dat constant aan onze greep ontsnapt.

Maar er zijn verschillen in de accenten die worden gelegd. In sommige tradities ligt het accent op de kosmos, in andere op de samenleving. De geschriften van India en China hebben er van aanvang aan de nadruk op gelegd dat de mens zich moet aanpassen aan het ritme van de natuur. Vooral in India werd het universum voorgesteld als iets chronisch fragiels; je moest dus iets teruggeven om onze broze wereld te ondersteunen. Alweer kun je je moeilijk een toepasselijker boodschap voorstellen in een tijd waarin volgens de wetenschap klimaatverandering iets onomkeerbaars wordt. Maar ook de monotheïstische tradities hebben met hun nadruk op gerechtigheid en billijkheid veel over onze precaire situatie te zeggen. We kunnen wel hameren op gelijkheid en mensenrechten – intussen zijn deze profetische uitspraken broodnodig. Op het moment dat ik dit schrijf, zijn onaanvaardbare aantallen mensen ertoe veroordeeld op straat te slapen in een extra koude winter, en dat in Groot-Brittannië, een van de rijkste landen ter wereld. Wij mensen bezitten de ‘bedrading’ voor transcendentie, en in de afgelopen decennia ontstond er hernieuwde belangstelling voor religie – zelfs in de voormalige Sovjet-Unie en China, waar die tientallen jaren werd onderdrukt. Het agressieve scepticisme van Noord-Europa wordt langzamerhand van een vertederende ouderwetsheid. Maar om echt te zijn moet deze religieuze revival meer zijn dan een persoonlijke zoektocht; de schriften moeten weer onder de algemene aandacht worden gebracht; ze kunnen iets zeggen over het lijden, de woede en de haat in onze wereld, die hebben gemaakt dat wij allen gevaar lopen.

Vóór de vroegmoderne tijd, toen de humanisten van de renaissance en de protestantse hervormers wilden terugkeren ‘naar de bronnen’ (*ad fontes*) van het christendom, werden de schriften altijd herzien en bij de tijd gebracht; hun boodschap werd radicaal geherinterpreteerd om aan de eisen van het heden te voldoen. De kunst van de schrift betekende geen terugkeer naar een gefantaseerde volmaaktheid in het verleden: de schrift was altijd een werk in uitvoering. De kunst van de schriftexegese was dus inventief, verbeeldingsvol en creatief. We interpreteren de schriften pas goed als we ze iets